

Krušovica, pogled sa sjeveroistoka nakon akcije čišćenja 2013. godine

Sanja Buble

Split

STOČARSKI KRAJOLIK OTOKA VISA - LOKVA KRUŠOVICA

UDK: 904:712.5 (497.5) (210.7 Vis)

Rukopis primljen za tisak 15. 04. 2013.

Klesarstvo i graditeljstvo, Pučišća, 2013. br. 1-2

Pregledni članak

Survey article

U radu se raspravlja o obzidanoj lokvi Krušovici kao unikatnom spomeniku tradicijskog graditeljstva na otoku Visu. Svojim nazivom lokva koji se sačuvao u narodu svjedoči o davnoj prošlosti otoka u kojoj je danas zaboravljeno stočarstvo bilo značajna grana privređivanja, a svojim oblikom svjedoči o transformacijama otočke ekonomije polovicom devetnaestog stoljeća u kojima je u novoj funkciji bunara imala značajno mjesto u komiškoj tradicijskoj kulturi.

Ključne riječi: otok Vis, stočarstvo, stočarski krajolik, lokva, Krušovica, suhozidna gradnja

STOČARSTVO NA OTOKU VISU

U srednjovjekovnoj ekonomiji otoka Visa većina se stanovništva bavila zemljoradnjom. Zemlju su posjedovali samostani sv. Nikole i sv. Silvestra, crkve, plemići i seljaci. Dok su seljaci sami obrađivali svoju zemlju, samostani, crkve i plemići davali su svoju zemlju na obrađivanje o čemu svjedoče brojni arhivski dokumenti - kupoprodajni ugovori i darovnice. Druga važna grana privređivanja bilo je stočarstvo, uzgoj koza i ovaca. Stoku i pašnjake posjedovali su samostani, crkve, plemići, ali i seljaci - zemljoradnici kojima je stočarstvo bilo dopunska djelatnost, te pastiri. Hvarskim statutom uređeni su odnosi između vlasnika stada i pastira.¹

¹ G. Novak: *Vis I*, Zagreb, 1961., 95-100.

Sl. 1. Lokva u Velom polju na listu austrijske katastarske izmjere iz 1835. godine (Lissa, Fog. XXIII)

U ranom srednjem vijeku stanovnici otoka bavili su se i ribarstvom. Već u XVI. stoljeću ribarstvo je u komiškome prostoru preraslo u najznačajniju grana privređivanja.

U XVIII. stoljeću stanovništvo otoka živjelo je od obrađivanja zemlje i ribarstva, iako je stočarenje i tada još uvijek bilo značajna grana privređivanja. Tako se u matičnim knjigama Visa pastir kao zanimanje spominje samo na jednom mjestu, 1786. godine.²

Većina stanovnika otoka se u XIX. stoljeću bavila ribarstvom ili poljoprivredom, naročito uzgojem vinove loze, a mnoge su obitelji živjele i od ribarstva i od poljoprivrede. Pastirsko se zanimanje spominje u komiškim knjigama krštenih i knjigama vjenčanih u prvoj polovici XIX. stoljeća,³ dok se u viškim maticama pastiri rijetko spominju u odnosu na ostala zanimanja.⁴ Iako u opadanju u prvoj polovici XIX. stoljeća, stočarstvo je, a posebno kozarstvo, zadržalo značajnu ulogu u otočkoj ekonomiji. Tako je 1847. godine u viškoj općini proizvedeno 12.000 funti kozjeg sira te je kozji sir bio proizvod koji se izvezio u velikim količinama u Chioggiju, Istru, na kopno i na otoke Hvar i Korčulu. Uz sir, prodavali su se i kozlići i mlijeko.⁵

Austrijski katastar iz prve polovice XIX. stoljeća je, uz matice, važan izvor za poznavanje gospodarskih prilika na otoku. U sklopu uvođenja novog poreza na poljoprivredne

² N. Bezić-Božanić: *Povijest stanovništva u Visu*, Split, 1988., 82.

³ N. Bezić-Božanić: *Stanovništvo Komiže*, Split, 1984., 58.

⁴ N. Bezić-Božanić: *Povijest stanovništva u Visu*, Split, 1988., 229.

⁵ G. Novak: "Pogled u ekonomske prilike Visa u prvoj polovici XIX. stoljeća", *Anali historijskog instituta u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1959., 19.

Sl. 2. Krušovica na listu austrijske katastarske izmjere iz 1834. godine (Comisa, Fog. XXIII)

proizvode, austrijska je uprava provela izmjeru zemljišta na čitavom teritoriju Monarhije, čime je uspostavljen prvi stabilni katastar. Na otoku Visu formirane su dvije katastarske općine, Vis i Komiža. Nakon izmjere terena 1834. godine, za područje Komiže izrađen je 31 detaljni list u kojem su ucrtane sve čestice zemlje i čestice građevina u mjerilu 1:2880, a za katastarsku općinu Vis je 1835. godine izrađeno 35 listova. Nakon kartiranja, napravljeni su upisnici čestica zemlje i upisnici čestica zgrada te elaborat porezne procjene.⁶ Katastarske karte, upisnici čestica zemlje i čestica zgrada, a naročito operati porezne procjene sadrže dragocjene povijesne podatke o socijalnim, demografskim i ekonomskim prilikama pojedine katastarske općine, odnosno, o načinu života i organizaciji prostora u prvoj polovici XIX. stoljeća.

Tako se u uvodnom dijelu Operata porezne procjene (*Operato dell' Estimo censuario del Comune di Comisa, Operato dell' Estimo censuario del Comune di Lissa*) navodi da u općini Komiža živi 500 obitelji, odnosno 2507 stanovnika, a na području Visa 725 obitelji, odnosno 3617 stanovnika. Na komiškome području popisana je 141 ovca i 1035 koza. Uz to i 3 kobile, 2 konja, 73 mule i 125 magaraca koji su služili u domaćinstvima za vuču i transport te 4 vola za prehranu (*da macello*). Istovremeno je na viškom području popisano 557 ovaca i 1004 koze te 5 volova za prehranu i 9 svinja, 6 konja, 6 kobila, 197 mula i 146 magaraca.⁷ U opisu katastarskih općina Visa i Komiže također se navodi da je

⁶ HR DAST AMID 700 - dokumenti koji se odnose na katastarsku općinu Vis; HR DAST AMID 254 - dokumenti koji se odnose na katastarsku općinu Komiža.

⁷ N. Bezić-Božanić: *Iz prošlosti Visa*, Zagreb, 2007., 49, 53.

stočarstvo, naročito kozarstvo, bilo važna grana privređivanja te je sir bio otočki proizvod koji se prodavao na kopnu i u udaljenijim dijelovima Dalmacije.

Nakon 1866. godine, austrijska monarhija je izgubila vinorodne posjede na Apeninskom poluotoku tako da se povećala austrijska potražnja za dalmatinskim vinima. Pojava filokse u Francuskoj pogodovala je dalmatinskim vinarima pa je period od 1874. do 1885. godine doba procvata vinarstva na dalmatinskim otocima, pa tako i na Visu. Proizvodnja vina rasla je iz godine u godinu, s prekidom između 1892. i 1905., kada je "vinskom klauzulom" Italija dobila povlašteni status za izvoz vina u Austriju zbog čega je izvoz vina s otoka stagnirao. Istodobno se značajno razvilo i ribarstvo. Prosperitet otoka Visa sve do Prvoga svjetskog rata zasnivao se na vinogradarstvu i ribarstvu te na trgovini, a stočarstvo je u potpunosti izgubilo značaj. U tradicijskom domaćinstvu stoka sitnog zuba uzgajala se samo za vlastite potrebe obitelji. Stoga osobitost viških sela čine male suhozidne prizemnice - štalice za ovcu ili kozu uz čiji je zabatni zid izgrađena krušna peč koju je imalo gotovo svako domaćinstvo.

LOKVE U STOČARSKOM KRAJOLIKU

U stočarskom životu važno mjesto ima voda, odnosno lokve na kojima se napajala stoka sitnog zuba. Lokve su površinske akumulacije vode na vodonepropusnom tlu (glina) ili na udubljenju u čvrstoj stijeni. U pravilu su plitke da se stoka ne utopi. Vodonepropusnost lokve održava se upotrebom - stoka, napajajući se, utaba glinu koja, pomiješana s izmetom, ostaje nepropusna, ne puca i zadržava vodu.⁸ O važnosti lokava u srednjovjekovnoj stočarskoj ekonomiji otoka Visa govori dokument iz 1226. godine kojim hvarski župan Desislav daruje samostanu sv. Silvestra lokvu u *Dragomirovoj peći* uz uvjet da fratri moraju dopustiti napajanje hvarskog blaga u zimsko doba sve do poklada ili kad ima obilno kiša.⁹

Posebno poglavlje u austrijskom opisu katastarskih općina Visa i Komiže posvećeno je vodi. Uz izvore izvrsne vode uz Gospu Gusaricu i na Pizdici, stanovnici Komiže opskrbljivali su se kišnicom iz gustirni koje su bile uz kuće za stanovanje. Gustirne su bile građene u stambeno-gospodarskim cjelinama Podhumlja i Oključne te u izdvojenim stambeno-gospodarskim sklopovima u poljima i vinogradima. Na viškom području nema izvora vode te se stanovništvo opskrbljivalo vodom iz gustirni. Uz gustirne, građene u naseljima i izdvojenim stambeno-gospodarskim sklopovima, na viškom području nabrojene su u upisnicima čestica zemlje i tri gustirne u polju i vinogradima.

Iako se u opisu katastarske općine Vis navodi kako u Velom polju postoji lokva za napajanje životinja, a osim nje i mnoge manje lokve koje često presušuju,¹⁰ u Upisniku čestica zemlje iz 1835. godine (*Protocollo delle particelle dei terreni*) i na katastarskom planu (*Fog. XXIII*) zabilježena je samo lokva u Velom polju na katastarskoj čestici br. 505 uz koju je upisan toponim *U Loqui*. Površina parcele na kojoj je lokva iznosi 648

⁸ D. Alaupović Gjeldum: "Seoska graditeljska baština", *Dalmatinska Zagora - nepoznata zemlja*, katalog izložbe, Klovićevi dvori, 2007., 437.

⁹ G. Novak: *Vis I*, Zagreb, 1961., 78.

¹⁰ *Operato dell' Estimo censuario del Comune di Lissa*, § 5. Fiumi, Torrenti, Stagni, laghi e Paludi; HR DAST AMID 700.

četvornih hvati, odnosno 2.332,8 kvadratnih metara,¹¹ a u vlasništvu je više općine. I u opisu katastarske općine Komiže¹² navodi se da se stoka napaja vodom iz lokava (*stagni d'acqua*), a u Upisniku čestica zemlje iz 1840. godine (*Protocollo delle particelle dei terreni*) i na katastarskom planu (*Fog. XXIII*) zabilježena je samo lokva na Krušovici pod nazivom *Crusevizza*. Lokva ima svoj katastarski broj 3104, površina joj je 95 četvornih hvati, odnosno 342 m², a u vlasništvu je komiške općine. Okružena je neobrađenom parcelom (*incolto*) broj 3103, površine 1 jutra i 263 četvorna hvata (6.701,8 m²), koja je također u vlasništvu komiške općine. Zapadno, sjeverno i istočno od čestice na kojoj je plato oko lokve, na blagim padinama brda, pašnjaci su s grmljem (*pascolo cespugliato*) i mlada šuma (*bosco giovane*), a strme stjenovite padine na jugu, prema moru, neplodne su (*vegro*). Na katastarskom planu čestica lokve obojena je plavom bojom, kao što je to učinjeno za sve vodotoke - potoke i bujice te izvore. Toponimi Lokva, Lokvica koji se javljaju na katastarskim kartama, govore da je na komiškom prostoru bilo više lokava, no one nisu posebno nabrojane u upisnicima (sl. 1, sl. 2).

LOKVA NA KRUŠOVICI

Dok je lokva u Velom polju i danas zadržala karakteristike lokve - plitke, neobzidane akumulacije kišnice, lokva Krušovica je posebno zanimljiva budući da je transformacijom otočke ekonomije i ona preoblikovana i prilagođena novoj funkciji.

Krušovica je brdo (279 m nadmorske visine) koje dijeli Podhumlje i Dračevo polje. Sa sjeverne strane blagom padinom spušta se prema južnoj otočkoj cesti koja preko Podhumlja, Podšpilja i Velog Sela povezuje Komižu i Vis, prema zapadu u Podhumlje, a prema istoku u Duboku. Na južnoj se strani strmo spušta prema moru i uvali Duboka (sl. 3).

Vrh Krušovice je poznat kao nalazište gline.¹³ Lokva na Krušovici je stoga neuobičajeno položena daleko od okolnih naselja, na platou na vrhu brda. Plato je u blagom padu od zapada prema istoku, a neposredno uz lokvu, s njene zapadne strane, žive su stijene koje se naziru na samoj površini terena. Tako je i zid kojim je lokva obzidana na zapadnoj strani dijelom oslonjen na živu stijenu. Može se pretpostaviti da je lokva u kojoj se akumulirala kišnica na Krušovici nastala u prirodnoj udubini na glinovitom tlu pod stijenom. Ta je prirodna akumulacija proširena kako bi služila za napajanje stoke sitnog zuba u vrijeme kada je stočarstvo imalo značajnu ulogu u privređivanju okolnog stanovništva. Slijedom promjene u načinu privređivanja, zamiranjem stočarstva, zbog nekorištenja počela se sušiti. Kako bi se voda iz nekadašnje lokve mogla i dalje koristiti, ali kao voda za potrebe domaćinstava - za pranje rublja, lokva je preoblikovana. Produbljena je

¹¹ Metrički mjerni sustav u naše je krajeve uveden 1871. godine. Stoga su u izmjeri upotrebljavane donjoaustrijske mjere za duljinu i površinu: klafter (hvat), kvadratni klafter (četvorni hvat) i juger (jutro). Hrvatski izrazi za donjoaustrijske mjere zadržali su se u upotrebi sve do nedavno.

1 hvat = 1,896 m; 1 četvorni hvat = 3,6 m²; 1 jutro = 1600 četvornih hvati = 5.755 m²

¹² *Operato dell' Estimo censuario del Comune di Comisa*, § 5. Fiumi, Torrenti, Stagni, laghi e Paludi; HR DAST AMID 254.

¹³ Vis je poznat po nalazištima gline, a istraženo je ono uz samu morsku obalu u Kutu. Iako na lokalitetu Krušovica nisu provedena arheološka istraživanja, moguće je pretpostaviti da se i glina s Krušovice upotrebljavala za izradu isejske keramike. B. Čargo, usmeno priopćenje na tribini "Lokva Krušovica", Komiža, 2013.

Sl. 3. Položaj Krušovice u odnosu na okolna naselja

i obzidana, a dno joj je pokriveno kamenim pločama pa je s novom funkcijom poprimila i građevinske karakteristike bunara. Do vode se silazi kamenim stubama izgrađenim na južnoj, istočnoj i zapadnoj strani u smjeru pružanja zidova. Činjenica da je lokvi¹⁴ na Krušovici dan poseban katastarski broj (čestica) i da je na katastarskoj karti iz 1834. godine zabilježena plavom bojom, upućuje na to da je ona obzidana prije (ili u vrijeme) izrade austrijskog katastra. Do lokve vode tri puta omeđena suhozidnim ogradama - sa zapada iz Podhumlja, s istoka iz Duboke i sa sjevera odvojak glavnog otočkog puta kojim na Krušovicu prilaze stanovnici Žene Glave. Od lokve do Primulićevo, najbližeg zaseoka Podhumlja, može se stići za pola sata. Nepravilnog je kružnog oblika, duljeg promjera od 15 metara i dubine oko 2,5 metra. Zidovi kojima je obzidana nisu vertikalni, skošeni su prema obodu, a izgrađeni su usuhu od grubo obrađenih kamenih blokova, nizanjem u

¹⁴ Iako se radi o bunaru, u narodu se zadržao naziv *lokva Krušovica*, stoga se i nadalje u tekstu rabi taj naziv.

Sl. 4. Krušovica, pogled sa sjevera

horizontalnim redovima. Posebno su dva gornja, završna reda izvedena iz pravilnih velikih blokova položenih tako da gornja ploha završnog prstena tvori kosu krunu, nagnutu prema okolnom terenu. Stube su izgrađene iz velikih blokova te je svaka od njih izvedena iz jednog jedinog komada (sl. 4, sl. 5, sl. 6, sl. 7).

Tri prilaza vodi nastavljaju se na tri prilazna puta tako da se točno znalo čije je koje stubište, odnosno mjesto uz lokvu. Stariji stanovnici Podhumlja i Žene Glave pričaju kako su se posude za zahvaćanje vode i kotlovi za pranje rublja donosili na Krušovicu. Uz vodu se palila vatra, rublje se iskuhavalalo, pralo i ispiralo. Na skošenu krunu zidova lokve polagalo se čisto rublje i tako sušilo. U vodi Krušovice djeca su učila plivati. Uz osnovnu funkciju, opskrbu vodom, lokva je bila i socijalni prostor - prostor susreta i druženja, upoznavanja i ljubovanja. Sve do sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, Krušovica je imala važnu ulogu u životu okolnih zaselaka. Nakon izgradnje vodovoda, lokva je zapuštena i oko nje je počela bujati makija. Danas je krhka suhozidna struktura podzida već dobrim dijelom razorena korijenjem okolnih stabala te je opstanak obzidane lokve na Krušovici ugrožen. Akcija čišćenja stabala i grmlja, provedena u proljeće 2013. godine, na kratko će vrijeme zaustaviti propadanje suhozida, no bez trajnog čišćenja i održavanja, Krušovicu će ponovno prekriti makija (sl. 8, sl. 9).

Sl. 5. Stube na južnoj strani

Krušovica je unikatan spomenik tradicijskog graditeljstva na otoku Visu. Svojim nazivom *lokva* koji se sačuvao u narodu svjedoči o davnoj prošlosti otoka u kojoj je danas zaboravljeno stočarstvo bilo značajna grana privređivanja, a svojim oblikom svjedoči o transformacijama otočke ekonomije polovicom devetnaestog stoljeća u kojima je u novoj funkciji bunara imala značajno mjesto u tradicijskoj kulturi komiških *pojora*.¹⁵

Na srednjodalmatinskim otocima Braču, Hvaru, Šolti, Čiovu, Velom Drveniku, Visu i Svecu zabilježeno je 123 površinskih akumulacija vode. U prošlosti je većina od njih pripadala tradicijskim stočarskim krajolicima. Danas su uglavnom zapuštene.¹⁶

Na poticaj Udruge "Svima" pokrenut je postupak za upis lokve Krušovica u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Pravna zaštita tradicijske graditeljske baštine ostvarena je za relativno mali broj građevina. Jedan od razloga leži u tome da je značaj tradicijske arhitekture u korpusu sveukupne graditeljske baštine prepoznat i stručno valoriziran tek u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Drugi je razlog u tome što je od

¹⁵ Pojorima se u komiškom prostoru nazivaju stanovnici koji žive od poljoprivrede na poljima Podhumlja u unutrašnjosti otoka.

¹⁶ Udruga za zaštitu okoliša "Sunce", u suradnji s Javnom ustanovom za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode, na području Splitsko-dalmatinske županije u 2000. - 2002. godini provela je istraživanje vodenih staništa na srednjodalmatinskim otocima. Projekt je bio potaknut spoznajom da su vodena staništa izrazito ugrožena, a ujedno i iznimno važna za bioraznolikost. Inventarizacijom su evidentirani položaj, naziv, veličina, porijeklo, izvorna i današnja funkcija lokava, kamenica i izvora. Stvorena je kvalitetna baza podataka koja može biti polazište za istraživanje tradicijske kulture srednjodalmatinskih otoka.

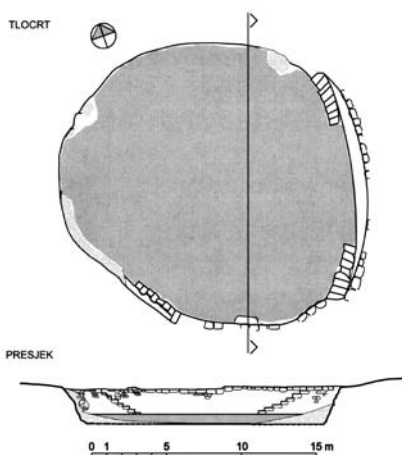
Udruga za zaštitu okoliša "Sunce": Izvješće - Pregled stanja vodenih staništa na otocima Splitsko-dalmatinske županije, Split, 2001.; Udruga za zaštitu okoliša "Sunce": Izvješće - Biocenoška istraživanja vodenih staništa na otocima Splitsko-dalmatinske županije, Split, 2002.

Sl. 6. Kruna zida

tradicijske arhitekture malo toga sačuvano. Zbog promjena načina života i privređivanja, došlo je do napuštanja ruralnih područja te su tradicijske građevine izložene propadanju čime su izgubile izvorne značajke i spomeničku vrijednost.

Bez obzira na stupanj pravne zaštite, samo osviještenost i angažman lokalne zajednice može pridonijeti očuvanju i obnovi tradicijske graditeljske baštine, pa tako i lokaliteta Krušovice (sl. 10).

Sl. 7. Krušovica, snimak postojećeg stanja

Sl. 8. Stanje 1978. godine (Arhiv KOST, neg. R-40109)

Sl. 9. Prije čišćenja 2013. godine

Sl. 10. Krušovica, pogled sa sjeveroistoka nakon akcije čišćenja 2013. godine

LIVESTOCK LANDSCAPE OF THE ISLAND OF VIS - KRUŠOVICA POND

S u m m a r y

In the medieval economy of the island of Vis, along with agriculture and fishing, livestock breeding was an important branch of earning. Over time, livestock breeding has been declining, although in the middle of the 19th century, cheese was one of the island's major export products. At the end of the 19th and in the 20th century, livestock breeding completely vanished from the island. Two ponds registered in an Austrian cadastral survey in the first part of the 19th century testify about the livestock landscape of the island of Vis; the pond in Velo polje and Krušovica pond. Krušovica pond is particularly interesting since the transformation of the island's economy transformed it as well, adapting it to the new function. Krušovica pond was created as a natural accumulation of rainwater on the clay ground of the Krušovica hill between Podhumlje and Dračevo field. It is laid on the pastures, far away from the village. During the time of the island's economy transformation when livestock breeding gave way to viticulture and fishing, the pond was further deepened and reinforced with a dry-wall base, the bottom was paved with stone plates, and stairs for descending into the water were built on three sides. It was transformed into a well, the water of which was used for washing laundry by people from Podhumlje, Žena Glava, and Duboka.

The fact that Krušovica pond was given a special cadastral number (parcel) and that it was noted in blue in 1834 on the cadastral map, indicates that it was reinforced before (or during) the making of the Austrian cadastre. Three paths lead to Krušovica. Every village had its own access to Krušovica and its own stairs for descending into the water, i.e. its own place next to the pond.

Krušovica is a unique monument of traditional architecture on the island of Vis. Its name "pond" (*lokva*, in Croatian) which was preserved among people, testifies about the ancient past of the island in which now-forgotten livestock breeding was an important branch of earning, while with its shape it testifies about the transformations of the island's economy in the middle of the 19th century in which, in its new function as a well, it had a significant place in the traditional culture of Komiža.

Key words: island of Vis, Krušovica pond, livestock breeding, dry-wall architecture